

KAFKAS ARAZİLERİ VE HALKLARININ TASVİRİNE DAİR MATERYALLER TOPLUSU İZAHLI BİBLİYOGRAFYASI

Emin Tahiroğlu Efendiye (1999), Kafkas Arazileri ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu İzahlı Bibliyografyası, Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü – Azerbaycan Medeniyet Nazırlığı M. F. Ahundov Adına Devlet Kütüphanesi Yayını, Bakü, Kartal Neşriyat.

Refik TURAN*

Gazi Türkiyat, Bahar 2019/24: 223-228

Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Apşeron Yarımadası'na kadar uzanan Büyük Kafkas Sıradağlarını ve bu dağların iki yanındaki arazileri kapsayan Kafkasya (Dursun 2001: 157), Asya, Avrupa ve Afrika'ya yakın olması, tarihi ticaret yolları ile doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusundaki göç yolları üzerinde bulunması gibi nedenlerle tarih boyunca sürekli dış etkilere maruz kalmış ve bu durum bölgeye etnik, dini ve kültürel bakımdan büyük bir çeşitlilik ve zenginlik kazandırmıştır. Kafkasya, sahip olduğu stratejik ve jeopolitik önem ile yer altı ve yer üstü zenginlikleri nedeniyle tarih boyunca büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesine de sahne olmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye akınlara başlayan Ruslar, bölgedeki güçlerini gittikçe artırmışlar, Çar I. Petro (1682-1725) döneminde Kuzey Kafkasya ile Hazar Denizi kıyılarındaki bazı yerleşim yerlerini ele geçirmişlerdir. Nadir Şah Kafkasya'da hâkimiyeti tekrar ele geçirmek için mücadele etmişse de onun 1747'de öldürülmesinden sonra bölgede siyasi birlik tamamen bozulmuştur. Bu siyasi dağınıklıktan yararlanan Ruslar 1770-1801 yılları arasında Doğu Osetya, Çerkezistan, Kabartay ve Doğu Gürcistan'ı işgal etmiştir. 18. yüzyılın sonlarında İran'da hâkimiyeti ele geçiren Kaçarlar, Güney Kafkasya'da hâkimiyeti yeniden kurmaya çalışmışsa da 1801-1813 ve 1826-1828 yılları arasında Ruslarla yapılan savaşlarda başarı sağlanamaması Dağıstan ile Güney Kafkasya'nın tamamen Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesine yol açmıştır (Aliyev 2001: 159).

Tiflis, Kafkasya'nın 19. yüzyılın başlarında Rusya tarafından işgalinden itibaren bölgenin yönetim merkezi olarak belirlenmiş, 19. yüzyılın ortalarından itibaren oluşturulan Kafkasya Genel Valiliğinde de yönetim merkezi olmaya devam etmiştir. Özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren Tiflis'te çok sayıda resmi yönetim organı oluşturulmuş; bu kurum ve kuruluşlar da Kafkasya'da kendi görev alanlarıyla ilgili olarak araştırma, inceleme, basın ve yayın faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Kafkasya'da kültür ve edebiyatın hemen her alanında bir canlanma ortaya

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Aksaray/TÜRKİYE, refikturan06@gmail.com.

çıkmuş, özellikle Tiflis şehri yönetim merkezi olmanın yanında çeşitli aydın gruplarının toplandığı ilim, edebiyat, kültür, sanat, basın ve yayın faaliyetlerinin önemli artış gösterdiği bir kültür merkezi özelliği kazanmaya başlamıştır. Rus işgali döneminde Tiflis'te Rus yönetim organlarının öncülüğünde çok sayıda kitap mecmua ve gazete yayınlanmıştır. Bu yayın organlarının başlıcaları *Tiflis Haberleri (Tifliski Vedomosti)*, *Transkafkasya Haberleri (Zakavkaskiy Vestnik)*, *Kafkas Takvimi (Kavkaskiy Kalendar)*, *Tiflis Guberniyasının Tasviri İçin Mecmua*, *Kafkas Arkeoloji Komisyonu Araştırmaları*, *Kafkas Dağlıları Hakkında Malumatlar Toplusu*, *Tarımsal Üretim Hakkında Kafkas İmparator Cemiyetinin Mecmuası*.

19. yüzyılda Tiflis'te bulunan Çarlık yönetim organlarının bu şekilde Kafkasya'nın fiziki ve beşeri özelliklerini her yönüyle araştırması ve yayınlamak suretiyle kayıt altına alması Çarlık yönetiminin sömürgeci amaçlarının bir aracı olma niteliği taşısa da sonuçları itibariyle yayınlandıkları dönemde Kafkasya'nın fiziki ve beşeri coğrafi özellikleri ile burada yaşayan çeşitli halkların etnik, dini ve kültürel durumlarının tespit edilmesi ve kayıt altına alınarak günümüze taşınması gibi olumlu bir sonuca da yol açmıştır.

19. yüzyılda Tiflis'te yayınlanan dergilerden birisi de Kafkasya Coğrafyasının ve Kavimlerinin Tasvirine Dair Materyaller Toplusu (Sbornik Materialov dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza (SMOMPK)'tur. Bu dergi Kafkasya Öğretim Dairesi İdaresinin süreli yayın organı olarak 1881 yılında Tiflis'te yayınlanmaya başlanmıştır. 1915 yılına kadar düzenli olarak 44 cilt halinde yayınlana derginin yayınına bu tarihte Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Rusya'da ortaya çıkan iç siyasi gelişmeler nedeniyle ara verilmiş; Sovyet döneminde Dağıstan Özerk Cumhuriyetinin merkezi olan Mahaçkale'de dergi yeniden canlandırılmaya çalışılmışsa da 1926 ve 1929 yıllarında yayınlanan iki cildin (45. ve 46. cilt) ardından derginin yayın hayatına son verilmiştir. Bu dergide Kafkasya'daki yerleşim yerleri ile buralarda yaşayan çeşitli halkların dil, tarih, edebiyat, inanç, kültür, gündelik yaşam, geçim tarzı vb. geniş bir alanda derlemelere yer verilmiştir. Dolayısıyla bu dergide yayınlanan makaleler Kafkasya coğrafyasının ve burada yaşayan halkların 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarındaki etnik, dini ve kültürel özelliklerini günümüze taşıyan eşsiz bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Derginin yazar kadrosunu çoğunlukla Gori ve Erivan gibi Kafkasya'nın belli başlı merkezlerinde bulunan öğretmen okullarından (muallimler semineryası) mezun olduktan sonra Kafkasya'nın farklı yörelerinde görev yapmaya başlayan köy öğretmenleri oluşturmaktadır. Bilimsel araştırma yapma konusunda yeterli bilgi ve tecrübeden yoksun olan bu öğretmenler genellikle görev yaptıkları yerlerin ve yakın çevresinin coğrafi, tarihi, kültürel, gündelik yaşam, geçim tarzı gibi özelliklerini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek tasvir etmişlerdir. Böylece dergi Kafkasya'nın farklı yörelerinin ve halklarının kendilerine özgü ayırt edici özelliklerinin kayıt altına alınması, korunup saklanarak günümüze kadar ulaştırılması gibi önemli bir işlevi yerine getirmiştir. 46 ciltte bine yakın makalenin yayınlandığı

derginin sayfalarında Kafkasya coğrafyasının ve halklarının çeşitli özellikleriyle ilgili çok önemli bilgilere ulaşmak mümkündür.

Kafkas Arazileri ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu İzahlı Bibliyografyası isimli bibliyografik eser Emin Tahiroğlu Efendiyev tarafından hazırlanmış ve Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü ile Azerbaycan Kültür Bakanlığı M. F. Ahundov Devlet Kütüphanesinin ortak yayını olarak 1998 yılında Bakü'de Kartal Neşriyat tarafından Azerbaycan Kiril alfabesiyle yayınlanmıştır.

Emin Tahiroğlu Efendiyev 1933 yılında Azerbaycan'ın Gürcistan ve Rusya sınırına yakın Kâh kasabasının İlisu köyünde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinin Kütüphanecilik bölümüne girmiş ve buradan 1957 yılında mezun olmuştur. Kısa bir süre mezun olduğu üniversitenin kütüphanesinde çalışan Efendiyev 1958 yılında M. F. Ahundov Azerbaycan Devlet Kütüphanesinde çalışmaya başlamış ve burada 1976 yılına kadar çeşitli kademelerde görev yapmıştır. Kütüphanede çalışırken bir yandan da 1968-1972 yılları arasında Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami adına Edebiyat Enstitüsünde doktora eğitimini sürdürmüştür, *Azerbaycan-Litvanya Edebi Alakaları Tarihinden* başlıklı teziyle doktora eğitimini tamamlamıştır. 1973-1984 yılları arasında Azerbaycan Devlet İncenanat Üniversitesinde başmuallim, doçent, bölüm başkanı ve dekan yardımcısı olarak görev yapmış; 1997-2000 yılları arasında ise Azerbaycan İlimler Akademisinin Merkezi İlmi Kütüphanesi Müdürlüğü görevini sürdürmüştür. Efendiyev, Azerbaycan kültür, tarih ve edebiyatının mümtaz şahsiyetlerinin biyografilerinin yanı sıra genel konularla ilgili de çok sayıda biyografik esere imza atmıştır. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Nesimi, İlyas Efendiyev, Kamal Talibzade, Ağanusa Ahundov, Kaleme Sarılmış Ömür: İsmail Garayev, Yakup Mikailoğlu Mahmudov, Anar: Ömür Yolu, Yaratıcılığı, Azerbaycan 80 Bibliyografya (1923-2004), Edebi Yaddaşımız: Edebiyat Gazetesi Bibliyografyası (3 cilt)*. Emin Tahiroğlu Efendiyev 2014 yılında vefat etmiştir.

Emin Efendiyev'in önemli çalışmalarından birisi olan *Kafkas Arazilerinin ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu İzahlı Bibliyografyası* isimli bibliyografik eser Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü ile Azerbaycan Kültür Bakanlığına bağlı M. F. Ahundov Devlet Kütüphanesinin ortak yayını olarak 1999 yılında Bakü'de Azerbaycan Kiril alfabesiyle basılmıştır. Kitap genel olarak "müellifden" başlıklı önsöz, kitabın basıldığı dönemde Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsü Müdürlüğü görevinde bulunan filoloji profesörü Vagif Arzumanlı tarafından yazılan "*Kafkasya'nın Edebi-Medeni Hayatının Aynası*" başlıklı giriş yazısı, dergide yayınlanan tüm yazı ve makalelerin bibliyografik bilgilerinin yer aldığı ana bölüm ve indeks bilgilerinin yer aldığı "*yardımcı gösterişler*" başlıklı bölümlerden oluşmaktadır.

"Müellifden" başlıklı önsözde Efendiyev, Çarlık yönetimi altında Tiflis'in bir yönetim merkezi olmanın yanında bir kültür merkezi hüviyeti de kazandığının altını

çizmekte, daha sonra Tiflis'te yayınlanan ve Kafkasya bölgesini farklı boyutlarıyla ele alıp inceleyen dergilerden olan *Kafkas Arazileri ve Halklarının tasvirine dair Materyaller Toplusu* hakkında genel nitelikli bilgiler vermektedir. Kafkasya'da yaşayan halkların tarih, coğrafya, arkeoloji edebiyat, etnografya, kültür, adet-ananeleri gibi konularda çok fazla ve farklı materyallerin yayınlandığı bu dergi Kafkasya Öğretim Dairesi İdaresi tarafından 1881 yılında Tiflis'te yayınlanmaya başlanmıştır. 1881-1915 yılları arasında 44 cildi yayınlanan derginin bu tarihte yayınına ara verilmiş, on yıllık bir aranın ardından Sovyet döneminde Mahaçkale'de 1924 ve 1926 yıllarında iki cilt daha yayınlandıktan sonra bir daha yayınlanamamıştır. Dergiyi yayınlayan Kafkas Öğretim Dairesi İdaresi derginin yazar kadrosunun çoğunluğunu oluşturan köy öğretmenlerinin derleme yapma ve yazma konularındaki tecrübesizliklerini dikkate alarak gerek yazarlara yol göstermek ve yardımcı olmak, gerekse yazılarda bir standart sağlamak amacıyla derleme yaparken ve makale yazarken göz önünde bulundurulması gereken hususları içeren on iki maddelik bir kılavuz hazırlayarak okullara göndermiş ve derginin ilk sayısında yayınlamıştır.

Efendiyev, bu dergide yayınlanan Azerbaycan ile ilgili çok sayıda derlemenin Azerbaycan'ı farklı boyutlarıyla araştıran aydın ve araştırmacılar için eşsiz değerde bir bilimsel kaynak olduğunun altını çizmektedir. Yazar, ayrıca dergide yayınlanan makalelerin birçoğunun Ermeni veya Ermeniperest aydınlar tarafından kaleme alındığını, dolayısıyla bu makalelerde bilimsel yanlış ve çarpıtmalara fazlaca rastlanıldığını belirterek araştırmacıların bu makalelere eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmalarını özellikle vurgulamaktadır.

Efendiyev derginin tam bir koleksiyonunun Azerbaycan'ın hiçbir arşiv ve kütüphanede bulunmamasından, var olan ciltlerin ise kimi araştırmacılar tarafından hor kullanıldığından esefle bahsetmektedir. Bu bölümde yazar, araştırmacılara kolaylık sağlamak adına Azerbaycan'da bulunan belli başlı arşiv ve kütüphanelerde derginin mevcut olan ciltlerini gösteren bir çizelgeye de yer vermiştir. Buna göre bazı ciltleri eksik olmakla beraber derginin koleksiyonları M. F. Ahundov adına Azerbaycan Devlet Kütüphanesi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Merkezi İlmi Kütüphanesi, M. E. Resulzade adına Bakü Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Azerbaycan Baş Arşiv İdaresi Kütüphanesi, Siyasi Partiler ve İçtimai Hareketler Arşivi, Tarih Müzesi Kütüphanesi ve Edebiyat Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Eserin Prof. Dr. Vagif Arzumanlı tarafından yazılan "*Kafkasya'nın Edebi-Medeni Hayatının Tarihi Aynası*" başlıklı giriş yazısında derginin yayın hayatına başlama süreci, derginin niteliği, önemi ve yazar kadrosunun özellikleri hakkında genel nitelikli bilgiler verilmektedir. Arzumanlı, derginin sayfalarında yer alan halk hikâyeleri, atasözleri, darbı meseller, rivayet ve efsaneler, mahnı ve nağmeler ile büyü ve dualar gibi sözlü halk edebiyatının zengin örneklerinin Kafkasya coğrafyasının ve

halklarının sosyal, siyasi, edebi ve kültürel hayatının öğrenilmesi ve tanıtılmasında önemli bir role sahip olduğunun altını çizmektedir.

Arzumanlı, dergide yayınlanan Azerbaycan'la ilgili makalelerin derlenmesinde F. Köçerli, R. Efendiyev, S. M. Ganizade, M. Mahmutbeyov, M. Velizade, S. M. Efendiyev, T. Bayramelibeyov ve R. Helilov gibi Azerbaycanlı aydınların yanı sıra o dönemde Azerbaycan'da görev yapmakta olan N. Kalışev, K. Nikitin, P. Vostrikov, P. Zelinski ve B. Beniaminov gibi aydınların rolünü vurgulamaktadır. Arzumanlı da tıpkı Efendiyev gibi dergide yayınlanan Azerbaycan ile ilgili makalelerin çoğunun Ermeni müellifler tarafından kaleme alındığını ve bu yazarların makalelerinde Azerbaycan folklorunun önemli bir bölümünü Ermenilere mal etmeye çalıştıklarını ifade etmektedir. Arzumanlı bu durumun günümüze kadar ilmi delil ve sübutlarla yeterince ortaya konulmadığını zira bunu gerçekleştirmek için ciddi araştırmacılara ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.

Kitabın ana bölümünü oluşturan üçüncü bölümünde *Kafkas Arazileri ve halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu*'nda yayınlanan makalelerin bibliyografik bilgilerinde yer verilmektedir. Bu bölümde derginin 1881 yılında yayınlanan ilk sayısından başlayarak bütün ciltlerinde yayınlanan yazı ve makaleler hakkında kronolojik sıra dâhilinde bilgiler verilmektedir. Bu çerçevede dergide yayınlanan ilk yazıdan başlayarak her yazıya bir numara verilmekte, makalenin başlığı, yayımlandığı yıl, makalenin yer aldığı derginin cilt, sayı ve sayfa numaraları ile yazar bilgileri ile makalenin içeriği hakkında bir veya birkaç paragraflık bilgiye yer verilmektedir. Böylece Efendiyev Kafkasya ile ilgili araştırma yapacak araştırmacıların 46 ciltte Rusça yayınlanmış olan on binlerce sayfalık 893 yazının tamamının bibliyografik ve içerik bilgilerini kolay bir şekilde Azerbaycan Türkçesinde (Kiril alfabesi) yayınlanmış bu eserden kolayca tarayabilmelerine imkân sağlamaktadır.

Kitabın "*yardımcı gösterişler*" başlıklı son bölümünde yazar indeksi, makale indeksi ve konu indeksine yer verilmiştir. "*Yazarların alfabetik gösterişi*" başlıklı yazar indeksinde dergide makalesi yayınlanan yazarlar soy isimleri esas alınmak suretiyle alfabetik sıraya göre sıralanmış ve isimlerinin karşısında dergide yayınlanan makalelerinin numarasına yer verilmiştir. "*Makalelerin alfabetik gösterişi*" başlıklı makale indeksi bölümünde dergide yayınlanan tüm makaleler alfabetik olarak sıralanmış, makale başlığının karşısında makale numarası gösterilmiştir. Böylece araştırmacıların makale numarasından makale ile ilgili diğer bilgilere ulaşmalarına imkân sağlanmıştır. "*Konu gösterişi*" başlıklı konu indeksinde ise dergide yayınlanan tüm makaleler "*genel içerikli*", "*tarih*", "*arkeoloji*", "*etnografya*", "*coğrafya*", "*edebiyat*", "*dil*", "*sanat-musiki*", "*el sanatları-meslek*" ve "*ziraat-tarım*" olmak üzere on konu altında sınıflandırılmıştır. Konu başlıkları altında o konuyla ilgili makalelerin numaraları kronolojik sıra halinde gösterilmiştir.

Çarlık Rusya'sında Kafkasya Genel Valiliği'nin yönetim merkezi durumunda bulunan Tiflis'te Kafkas Öğretim Dairesi idaresi tarafından 1881 yılından itibaren

yayınlanmaya başlanan ve toplam 46 cilt yayınlanan Kafkas Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu Kafkasya'nın 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki coğrafi, etnik, demografik, dini, sosyal, kültürel ve ekonomik durumu hakkında birinci elden kaynakların yer aldığı eşsiz bir kaynak özelliği taşımaktadır. Derginin sayfalarında Kafkasya'da yaşayan irili ufaklı bütün halkların belli özellikleri hakkında doğrudan veya dolaylı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu çerçevede dergi Türkiye'de Kafkasya ile ilgili, özellikle Kafkasya'da yaşayan Türk halkları ve anılan dönemde Rus işgali altında bulunan Kars ve çevresinin tarihi kültürel durumuyla ilgili çalışmalar yürüten araştırmacılar için de önemli bir kaynak durumundadır. Efendiyev'in Azerbaycan Türkçesinde fakat Kiril alfabesiyle yayınlanan bu eserinde derginin ciltlerinde esasen Rusça yayınlanan makalelerin başlık, yazar ve kısa içerik bilgilerine ulaşılabilmekte; böylece araştırmacıların araştırma konularıyla ilgili olarak dergide bir ön tarama yapmalarına imkân sağlanmaktadır. Ancak hemen belirtmek lazımdır ki derginin sayfalarında makalelerin başlıkları ve kısa içerik bilgilerinden anlaşılması mümkün olmayan çok daha fazla farklı etnik, dini ve kültürel gruplarla ilgili bilgiler mevcuttur.

KAYNAKÇA

- ALİYEV, Salih Muhammedoğlu, M. (2001), Kafkasya: Tarih, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, ss. 158-160.
- DURŞUN, Davut, (2001),. Kafkasya: Fiziki ve Beşeri Coğrafya, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, ss. 157-158.
- TAHİROĞLU EFENDİYEV Emin., (1999), *Kafkas Arazileri ve Halklarının Tasvirine Dair Materyaller Toplusu İzahlı Bibliyografyası*, Bakü: Kartal Neşriyat.